

ANDRZEJ F. GRABSKI

BADANIE DZIEJÓW SPOŁECZEŃSTWA A PROBLEMATYKA
ŚWIADOMOŚCI HISTORYCZNEJ

Aktywistyczna interpretacja marksistowskiej teorii procesu dziejowego¹ akcentując czynną rolę świadomości w dziejach i przewyższając ograniczenia interpretacji fatalistyczno-naturalistycznych, kieruje uwagę badawczą ku problematyce świadomości i implikuje jej badanie w szerszych, niż to niejednokrotnie czyniono, ogólnych kategoriach. Nie zadowolamy się już więc jej badaniem jedynie jako odzwierciedlenia obiektywnej rzeczywistości i jej przemian (uważanych *implicite* za dokonywane się poza nią, chociaż bynajmniej nie zawsze to założenie bywało uświadamiane); naszym celem staje się jej ukazanie jako aktywnego czynnika procesu dziejowego, a jednocześnie sfery, przez którą realizuje się celowa działalność człowieka, kształtującego rzeczywistość. Przypominamy sobie przy tym sformułowanie K. Marksa, iż „nauka materialistyczna głosząca, że ludzie są wytworami warunków i wychowania, że więc ludzie, którzy się zmienili, są wytworami innych warunków i zmiennego wychowania, zapomina, że warunki są zmieniane właśnie przez ludzi i sam wychowawca musi zostać wychowany”², akcentujemy dialektyczny, zwrotny charakter związków między warunkami ludzkiej aktywności a nią samą i dostrzegamy, że oddziaływanie pierwszych na drugą (i odwrotnie) dokonuje się za pośrednictwem sfery świadomości; że człowiek „swą działalnością kształtuje warunki działania [...], równocześnie jednak w toku tej praktyki zmienia się sam”³.

Konsekwencją powyższych ogólnych założeń jest uświadomienie sobie zasadniczej niewystarczalności tych dążeń do integralnego oglądu dziejów, które skupiając uwagę w szczególności na sferze stosunków ekonomicznych i społecznych, zadowolają się traktowaniem sfery świadomości w kategoriach li tylko odzwierciedlenia tychże. Wynika stąd postulat nie tylko bardziej niż dotąd intensywnego, ale przede wszystkim bardziej wszechstronnego uprawiania badań nad sferą świadomości (społecznej i indywidualnej), rozumianej jako aktywna sfera dziejowego procesu, bez

¹ Por. J. Topolski, *Aktywistyczna koncepcja procesu dziejowego*. „Studia Filozoficzne” 1972, nr 2, s. 121—135; tenże, *Integracyjny sens materializmu historycznego*. „Studia Metodologiczne” t. I, 1965, s. 5—22; tenże, *Lévi-Strauss and Marx on History*. „History and Theory” 1973, nr 2, s. 192—207, tenże, *Metodologia historii*. Warszawa 1973, s. 184 i n., *passim*; tenże, *Świat bez historii*. Warszawa 1972, *passim*; A. F. Grabski, *Orientacje polskiej myśli historycznej*. Warszawa 1972, s. 372 i n.

² K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane* t. II, Warszawa 1949, s. 383.

³ Topolski, *Aktywistyczna koncepcja...*, s. 132. Por. wskazaną tamże interpretację A. Gramsci’ego w tegoż: *Pisma wybrane* t. I, Warszawa 1961, s. 40. Por. także: S. Kozyr-Kowalski, *Max Weber a Karol Marks*. Warszawa 1967, s. 486 i n.

rozpoznania której nie jest możliwe ogarnięcie go w jego całości. Rysująca się perspektywa rozszerzenia horyzontu badań historycznych w tym kierunku warunkuje potrzebę ściślejszej niż dotąd kooperacji nauki historycznej z tymi dyscyplinami społecznymi, które we własnym zakresie prowadzą badania nad różnymi formami świadomości, jak socjologia, antropologia kultury, etnologia i etnografia, historia filozofii i myśli społecznej, literaturoznawstwo, religioznawstwo i inne, a w szczególności wypracowania na obszarze historii, w kooperacji z innymi dyscyplinami, odpowiedniej aparatury pojęciowej, niezbędnej dla historycznych badań nad tą problematyką.

W historycznych badaniach świadomości (społecznej i indywidualnej) jako sposobów „w jakie ludzie ujmują, uświadamiają sobie swoją egzystencję społeczno-historyczną”⁴ poczesne miejsce przypada temu, co na gruncie historii myśli społecznej określono mianem historii światopoglądów, pojmowanych jako całościowe wizje świata o genezie i funkcjonowaniu społecznym, charakteryzujące się różnymi odcieniami wewnętrznej koherencji, zarówno światopoglądów określanych mianem potocznych, jak i takich, które stanowią rzeczywiście całościowe i spójne wewnętrznie struktury sensowne⁵, badaniom, które posiadają cechy integrujące „sztucznie oddzielone od siebie i nadmiernie autonomizujące się dziedziny humanistyki”⁶. Tego rodzaju badania prowadzone nad światopoglądami nurtów ideowo-społecznych, szerokich formacji kulturowych (takich jak np. romantyzm), czy wreszcie ideologów, prowadzone przez uczonych różnych specjalności, zmierzają do uchwycenia jedności danych światopoglądów i ujawniają występowanie w nich wewnętrznych antynomicznych napięć, stanowiących istotne czynniki ich dynamiki, a więc rozwoju i procesów autodestrukcyjnych. W badaniach tych uzyskuje potwierdzenie wielokrotnie formułowany już pogląd, że światopoglądy jako całościowe struktury świadomościowe, właśnie z racji swego całościowego charakteru, nie mogą obywać się bez wypracowywania właściwych dla siebie i funkcjonalnych w stosunku do siebie wizji przeszłości, jakichś interpretacji przeszłości stanowiących bądź mających stanowić wyjaśnienie teraźniejszości i uzasadnienie dla takiej bądź innej futurologii. Tak więc świat ludzkich światopoglądów jest „światem z historią”, nawet wówczas kiedy przynosi negację dotychczasowych wyobrażeń o przeszłości, jakiejś historii zastanej, w stosunku do której staje on w opozycji. Współczesny nam historyk uzasadnia pogląd, że wszelki świat zmiany, a nie bezruchu, jest nieuchronnie „światem z historią”⁷; skoro warunkiem działania (zmiany) jest uświadomienie sobie przez człowieka jej potrzeby, w takim razie wszędzie tam, gdzie spotykamy się z ludzką świadomością, powinniśmy się spodziewać spotkania z jakąś historią, z jakimś zespołem wyobrażeń o przeszłości, które występują wszędzie tam, gdzie człowiek jako istota społeczna dokonuje samookreślenia swojego miejsca w świecie. W związku z tym na obszarze socjologii sformułowano pogląd, że „we wszystkich mianowicie niemal teoriach, które tworzą społeczeństwa o samych sobie, w procesach samookreślania się grup społecznych, klas, narodów, wyod-

⁴ Kozyr-Kowalski, op. cit., s. 488.

⁵ A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*. Warszawa 1964, s. 8 i n.; por. L. Goldman, *Le Dieu caché. Étude sur la vision tragique dans les Pensées de Pascal et dans le théâtre de Racine*. Paris 1955, s. 97 i n.

⁶ Walicki, op. cit., s. 8.

⁷ Topolski, *Świat bez historii*, s. 29 i n., 38 i n., passim.

rębnionych kręgów kulturowych, w skład owych systemów «wiedzy o sobie» czy «wyobrażeń o sobie» wchodzi najczęściej (gdyż obawiamy się użyć te słowa «zawsze») i odgrywają rolę istotną w systemach takie czy inne postaci «włączania» przeszłości do aktualnej świadomości społecznej, tzn. jakaś postać społecznego zawłaszczenia czasu minionego czy wyobrażeń o nim⁸. Obecność przeszłości w świadomości społecznej obejmuje zarówno „pamięć zbiorową”, jak i „pamięć historyczną” w terminologii M. Halbwachsa⁹, tam oczywiście, gdzie można mówić o istnieniu jakiejś „historii wyuczonej”; całokształt tych społecznych wyobrażeń o przeszłości, funkcjonujących w świadomości ludzkich zbiorowości, stanowi świadomość historyczną, w danym wypadku zbiorową, bo można również mówić o świadomości historycznej jednostkowej, wszelkiego rodzaju ideologów, teoretyków itd. Zakres pojęcia świadomości historycznej jest zatem rozleglejszy niż sfery wiedzy historycznej, a tym bardziej doktryn tworzących świadomie przez myślicieli i działaczy; obejmuje nie tylko zróżnicowane formy społecznych wyobrażeń o przeszłości, ale także ich różnorodne funkcje, słowem nie zadowalając się jedynie treściami historycznymi, obejmuje krąg wartości, jakie się im nadaje w danych zbiorowościach.

W dotychczasowych badaniach nad problematyką świadomości historycznej wyróżniono modelowo odmienne rodzaje stosunku do przeszłości. W polskich pracach socjologicznych przyjęto zrazu rozróżnienie między „krytyczną” a „potoczną” świadomością historyczną, koncentrując się przy tym na drugiej z nich¹⁰; później zaś zaakceptowano rozróżnienie zaproponowane przez M. Oakeshotta¹¹, mówiące o stosunkach do przeszłości „historycznym” i „praktycznym”, przy czym pierwszy zadowala się jej rozpatrywaniem bez bezpośredniego odniesienia do terażniejszości („they are not designed to assimilate the past to a present”), drugi zaś odmiennie, wymaga takiego odniesienia, zajmuje się i rozpoznaje tylko takie zdarzenia z przeszłości, które odnoszą się do działalności terażniejszej. W porównaniu ze stosunkiem, określonym mianem „historycznego”, „the practical man reads the past backwards. He is interested in and recognizes only those past events which he can relate to present activities. He looks to the past in order to explain his present world, to justify it, or to make it a more habitable and a less mysterious place”. W obcym piśmiennictwie zaproponowano ostatnio jeszcze inne rozróżnienie, mianowicie między stosunkiem do przeszłości „historycznym” a „mitycznym”¹². Rozróżnienia te, zastępujące w jakiejś mierze dawniejsze propozycje

⁸ N. Assorodobraj, „Zywa historia”. *Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze*. „Studia Socjologiczne” 1963, nr 2, s. 5.

⁹ M. Halbwachs, *Společne ramy paměci*. Warszawa 1969.

¹⁰ *Badania nad świadomością historyczną w Polsce współczesnej*. „Kwartalnik Historyczny” 1965, nr 4, s. 627—628; J. Possart, *Niektóre elementy świadomości historycznej mieszkańców miast Polski współczesnej*. „Studia Socjologiczne” 1967, nr 1, s. 111 i n.; teŝe, *Wybrane elementy „potocznej” świadomości historycznej mieszkańców miast Polski współczesnej*. „OBOP — Biuletyn dla Współpracowników” 1967, nr 61, s. 5—6; B. Szacka, *Przeszłość w świadomości ludności wiejskiej*. „OBOP — Biuletyn dla Współpracowników” 1967, nr 69, s. 1 i n.

¹¹ M. Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays*. New York 1962, s. 153; B. Szacka, *Miejsce historii w świadomości współczesnego człowieka*. „Kwartalnik Historyczny” 1973, s. 360.

¹² K. Egan, *Mythical and Historical Reference to the Past*. „Clio” 1973, nr 3, s. 291—307.

M. Halbwachsa, ułatwiają rozpoznawanie rozległego obszaru problemowego świadomości historycznej.

Jego rozległość daje się zaobserwować już wtedy, kiedy zwrócimy uwagę na ogromne różnicowanie form aktywności historycznych treści w społecznej świadomości. Trudno byłoby kusić się o ich pełne wyliczenie, a nawet tylko o typologię. Należą do nich wszelkie formy wyrażania historycznych treści, poczynając od najbardziej prymitywnych symboli, przez sztukę o tematyce historycznej po mniej lub bardziej rozbudowane doktryny historyczne, elementy historyczne wszelkich ideologii, teorii społecznych itd., wreszcie obyczajowości, mody itp., słowem wszystko to, co jako wyraz historycznego myślenia stanowi komponenty kultury¹³. Na tę „historię”, jak powiedział S. Czarnowski, mogą się składać „same wymysły i brednie”, byleby były zorganizowane w chronologicznym porządku następstwa, a więc jako dzieje¹⁴. Te i inne przejawy świadomości historycznej ludzkich zbiorowości w ich strukturach, uwarunkowaniach i funkcjach, w ich dziejowej zmienności, stają się przedmiotem badania jako fakty społeczne, przy czym tak często drogie historykom zagadnienie adekwatności społecznych wyobrażeń historycznych w stosunku do dziejowej rzeczywistości nie jest bynajmniej ani pierwszoplanowym, ani tym bardziej ostatecznym celem badawczym.

Nawet bardzo zarysowe, nie zgłaszające pretensji do wyczerpania, wyliczenia różnych form przejawiania się świadomości historycznej wskazują, że są one niejednokrotnie bardzo niewspółmierne względem siebie co do zakresu i znaczenia dla całokształtu świadomości społecznej. Różnicowanie to jest z jednej strony uwarunkowane różnorodnością grup społecznych (form organizacji społecznej) w dziejach, z drugiej zaś różnorodnością procesów i sytuacji społecznych, występujących w procesie dziejowym¹⁵.

Tak samo jak można byłoby pokusić się o zbudowanie typologii form przejawiania się świadomości historycznej, podobnie można by się starać o stworzenie typologii sytuacji (czy może lepiej: stanów) społecznych, z punktu widzenia roli, jaka przypadalaby w nich aktywności treści historycznych w społecznej świadomości. W badaniach historycznych zwracano niejednokrotnie uwagę (jednak bez prób typologii) na istnienie takich sytuacji dziejowych, w których szczególnie wyraźnie ujawniała się aktywność historii w świadomości zbiorowej, jak np. w czasach zagrożenia egzystencji podstawowych form organizacji społecznej bądź ich destrukcji, takich jak państwo czy naród (w dobie walki o ocalenie niepodległości i naprawę Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII stulecia, w czasach powstań, germanizacji i rusyfikacji, w dobie rozbudzenia się nadziei niepodległościowych i odzyskiwania niepodległości, w latach okupacji hitlerowskiej, w czasach wojen odczuwanych jako zagrożenie bytu państwowego i narodowego itp.), czy też zagrożenia egzystencji poszczególnych grup społecznych (klas społecznych — przypomnijmy sublimację tradycji szlacheckich i ich aktywizację w dobie tracenia przez szlachtę jej uprzywilejowanej pozycji, grup religijnych — wspomnijmy aktywizację świadomości historycznej przedstawicieli zagrożonych w swym istnieniu grup innowierczych, sekt religijnych itd., od średniowiecza po

¹³ Por.: C. Lévi-Strauss, *Myśl nieoswojona*. Warszawa 1969, s. 106 i n., 346 i n., 367 i n.; Assorodobraj, op. cit., s. 8 i n.

¹⁴ S. Czarnowski, *Powstanie i społeczne funkcje historii*. Dzieła t. V. Warszawa 1956, s. 100.

¹⁵ Por.: Assorodobraj, op. cit., s. 10.

czasy nowożytne itp.), co zdaje się wiązać ze swoistymi społecznymi reakcjami obronnymi. Wskazywano także, że zaostrenie sytuacji konfliktowych czy to społecznych, czy politycznych, załamywanie się dawnych i kształtowanie nowych struktur społecznych, narodziny narodów, ruchów społecznych itd., ogólnie biorąc sytuacje destabilizacyjne, przynoszące nasilenie strukturalnych zmian, odczuwanych jako istotne („przyspieszenie dziejów”) zdają się również sprzyjać aktywizacji treści historycznych w świadomości danych zbiorowości. Nauka historyczna wreszcie, a także antropologia kultury, etnologia i socjologia zwróciły uwagę na istnienie pewnych etapów rozwojowych społeczeństw czy też form stanów społecznych, w których świadomość historyczna zdaje się zajmować szczególnie aktywne miejsce w świadomości społecznej. Socjologia pokusiła się w tym zakresie o szeroką generalizację powiadając, że można wyróżnić typy sytuacji społecznych „czy społecznych przemian strukturalnych, które szczególnie sprzyjają zajęciu przez historię bardzo eksponowanego miejsca w świadomości społecznej”. „Ogólnie mówiąc, takimi sytuacjami są procesy gwałtownych i zasadniczych przemian w strukturze społecznej, kształtowanie się i emancypacja nowych klas społecznych, kształtowanie się nowych stosunków międzyklasowych i nowych zasad hierarchii społecznej. Okresy przed i po rewolucji odznaczają się w tym zakresie wyjątkową kondensacją”¹⁶. Sądzę, że generalizacja ta jest nieco jednostronna. Akcentując procesy klasowo-społeczne nie ogarnia ona innych struktur społecznych, a przede wszystkim struktury państwowej, w związku z czym wymagałaby rozszerzenia. Być może lepiej byłoby powiedzieć, że sytuacjami sprzyjającymi aktywizacji treści historycznych w świadomości społecznej są procesy gwałtownych i zasadniczych przemian podstawowych struktur konstytuujących dane zbiorowości i kształtowania się nowych. Uogólnienie powyższe pozwala na ogarnięcie szerszego wachlarza procesów i zjawisk społecznych, występujących w dziejach, niż zaproponowana poprzednio generalizacja. Opiera się ono na założeniu, że nie da się sprowadzić wszelkich struktur społecznych, o istotnym konstytuującym znaczeniu dla danych zbiorowości, jedynie do struktur o charakterze klasowym, nie zaprzeczając oczywiście podstawowego znaczenia tych ostatnich.

Badanie aktywności treści historycznych w świadomości społecznej oznacza dążenie do określenia ich miejsca w strukturach i dynamice światopoglądów danych zbiorowości, a co za tym idzie rekonstrukcję struktur ich historycznej świadomości. Chodzi więc o struktury poglądów na przeszłość (a nie tylko wyobrażeń historycznych), o występujące w nich antynomie, jako czynniki zmiany (destrukturalizacji), w ich uwarunkowaniach i funkcjach. Można oczywiście wyznaczać sobie przy tym maksymalistyczne zadania rekonstrukcji typów idealnych takich struktur, jak to proponowano na gruncie socjologii, można, jak to realizuje się w badaniach historycznych, socjologicznych i innych, dążyć do rekonstrukcji struktur określonych zbiorowości, w oznaczonym czasie i miejscu. Pod tym względem przeprowadzone już badania przyniosły interesujące rezultaty, ukazując napięcia struktur świadomości historycznej współczesnego społeczeństwa polskiego (występowanie dwóch zasadniczo odmiennych syndromów, wzajemnie się odpychających)¹⁷, czy świadomości histo-

¹⁶ Assorodobraj, op. cit., s. 15. Por. teź: *Rola historii w narodzinach świadomości narodowej w Afryce Zachodniej*. „Studia Socjologiczne” 1967, nr 1, s. 73–109.

¹⁷ J. Possart, *Wybrane elementy*, s. 36–37; teź, *Niektóre elementy...*, s. 115.

rycznej w czasach dawniejszych (zróznicowanie jej struktur w czasie okupacji, w ramach nurtów ideowo-politycznych, skorelowane ze zróznicowanymi wizjami przyszłości)¹⁸, ale jeszcze więcej pozostaje do zrobienia, w szczególności na obszarze badania dziejów społeczeństwa polskiego. W historycznych badaniach z tego zakresu nie sposób ograniczać się jedynie do stabilnego oglądu zjawisk; stąd potrzeba zwrócenia uwagi na czynniki dynamiki świadomości historycznej, warunkujące jej dziejową zmienność.

Ów obszar problemowy jest szczególnie trudny do ogarnięcia, bowiem niezliczona wielość form aktywności świadomości historycznej każe się nam domyślać nie mniejszego zróznicowania owych czynników w poszczególnych epokach dziejów, formacjach kulturowych, sytuacjach dziejowych itd. Nie należy więc dziwić się, że w dotychczasowych badaniach z tego zakresu zdążano raczej do określenia czynników dynamiki świadomości historycznej w odniesieniu do konkretnych zbiorowości, w określonym czasie i miejscu, nie kusząc się jak dotąd o bardziej ogólną ich typologię, teoretycznie możliwą do przeprowadzenia. Jak trudny to, wymagający rozległej wiedzy o danych zbiorowościach krąg problemów, zaświadcza opublikowane wyniki badań socjologicznych nad współczesną świadomością historyczną w Polsce¹⁹, w których starano się uchwycić relacje między nią, a takimi czynnikami jak: czynniki demograficzne (wiek, płeć), dotyczące położenia społecznego (przynależność do społeczności wiejskiej bądź miejskiej, pochodzenie społeczne, pozycja społeczno-zawodowa) i przynależności społeczno-organizacyjnej (przynależność do organizacji społeczno-politycznych), czynniki społeczno-ekonomiczne (zarobki, warunki pracy i życia rodzinnego) i społeczno-religijne (stosunek do religii). Prócz powyższych, które można by określić mianem czynników związanych z szeroko rozumianą pozycją społeczną, we wspomnianych badaniach zwrócono uwagę na kompleks czynników, które określilibyśmy jako czynniki bezpośredniego świadomego oddziaływania na sferę świadomości historycznej (w odróżnieniu od poprzednich, o działaniu pośrednim), na które składa się niezmiernie złożony kompleks oddziaływania tradycji²⁰, rola rodziny jako czynnika transmisji treści historycznych²¹, rola wykształcenia, wreszcie oddziaływania treści historycznych przekazywanych przez środki komunikacji, zarówno masowe (prasa, radio, telewizja, kino), jak i o mniejszej nośności społecznej, takie jak książka o treści historycznej, sztuka teatralna, wreszcie oddziaływanie doktryn historycznych i historiografii (czego zresztą we wspomnianych badaniach dokładniej nie analizowano). Wzięty tu pod uwagę katalog czynników jest obszerny, chociaż można pokusić się o uzupełnienie go czynnikami nie uwzględnionymi, bądź uwzględnionymi w zbyt małym zakresie (rola migracji²², znaczenie wojska itd.), a przecież odnosi się on tylko do

¹⁸ H. Winnicka, *Tradycje a wizja przyszłości Polski w publicystyce polskiej pod okupacją hitlerowską*. Warszawa 1975 (maszynopis).

¹⁹ Por. prace wymienione w przyp. 10 oraz: A. Przeclawska, J. K. Sawa, *Studenckie ideały*. „Polityka” 1971, nr 20, s. 11.

²⁰ Por.: J. Vansina, *Oral tradition. A Study in Historical Methodology*, b. m. wyd. 1973 (gdzie na s. 216 i n. obszerna bibliografia); z odmiennego punktu widzenia: J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*. Warszawa 1971.

²¹ Por. A. Kłosowska, *Rodzina jako czynnik transmisji i twórczości kulturalnej*. „Tygodnik Kulturalny” 1971, nr 12, s. 1, 9; J. Szacki, *Tradycja i współczesność*. „OBOP. Biuletyn dla Współpracowników” 1971, nr 4, s. 12–17.

²² Zwraca na nią uwagę M. Orzechowski, *Rola historii i historyka w procesach integracyjnych na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. „Sobótka” 1971, nr 1, s. 15–24.

określonej społeczności. O ileż więcej czynników należałoby wskazać, gdybyśmy chcieli ogarnąć badaniami inne społeczności współczesne bądź przeszłe! Badania historyczne uwzględniając na ogół uboższy wachlarz czynników dynamiki świadomości historycznej, silniej zaakcentowały natomiast znaczenie dla jej przemian samego procesu stawania się dziejów, społecznego uczestnictwa w dziejowych wydarzeniach, zarówno w odniesieniu do dalekiej przeszłości, jak do czasów stosunkowo nam bliskich²³. Podobnie jak wielkie wydarzenia z przeszłości aktywizowały świadomość historyczną ówczesnych społeczności, tak samo oddziałują na nią — należy to zbadać — istotne wydarzenia zachodzące we współczesności, które wyciskają swoje piętno na świadomości społecznej, w tym również na świadomości historycznej, czego niepodobna pozostawiać poza horyzontem badawczym wówczas, kiedy przychodzi nam zastanawiać się nad zagadnieniami aktywności treści historycznych w świadomości ludzkich zbiorowości czy to w przeszłości, czy w teraźniejszości.

Śród czynników dynamiki świadomości historycznej historyk często zwraca uwagę na historiografię, której związek z omawianą tu sferą ma charakter sprzężenia zwrotnego, przy czym kierunki relacji nie są całkowicie współmierne. Otóż oddziaływanie dziejopisarstwa na sferę społecznej świadomości jest działaniem świadomym i celowym, zaś oddziaływanie świadomości historycznej na nie, najczęściej (choć nie zawsze) nieświadomym, uwarunkowanym spłotem czynników natury społecznej i indywidualnej. Oddziaływanie wreszcie dziejopisarstwa na historyczne treści świadomości zbiorowej w większej mierze dotyczy świadomości historycznej „krytycznej” czy w węższym sensie „historycznej” niż „początkowej”, „praktycznej” czy „mitycznej”. Nieliczne dotąd u nas szczegółowe badania z tego zakresu, jak również formułowane w związku z nimi uogólnienia, nie są wolne od fragmentaryczności, a niekiedy i uproszczeń. Nie wydaje się również w pełni zadowalający model relacji między dziejami, „zbadaną rzeczywistością naukową” (skonkretyzowaną w historiografii), a w terminologii autora „rzeczywistością popularną”, identyfikowaną ze świadomością historyczną społeczeństwa, zaprezentowany przez J. Topolskiego, mimo że unika on jednostronności przypisywania nauce historycznej wyłączności wpływu na kształtowanie się społecznych wyobrażeń historycznych i postaw w stosunku do przeszłości i uwzględnia sferę oddziaływania tradycji²⁴. Uczony zdaje się jednak ujmować oddziaływanie „rzeczywistości naukowej” na świadomość społeczną zbyt jednostronnie, jako oddziaływanie jednokierunkowe, a zarazem zbyt wąsko. W rzeczywistości społecznej nie istnieje bowiem jedna historiografia, ale różne dawniejsze i współczesne dziejopisarstwa: „rzeczywistość naukowa” zarówno ta „zbadana”, jak i „przekazywana” (posługuję się wciąż terminologią J. Topolskiego) stanowi skomplikowaną i zmieniającą się strukturę, w której współistnieją i konkurują ze sobą rozmaite naukowe treści, a proces wypierania dawnych przez nowe, tworzone w procesie nauko-

²³ Por. Orzechowski, op. cit., s. 15 i n.; tenże, *Przeszłość i tradycje narodowe w myśli politycznej Polskiej Partii Robotniczej (1942—1948)* [w:] tenże (red.), *Polska — Naród — Państwo. Z badań nad myślą polityczną Polskiej Partii Robotniczej 1942—1948*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1972, s. 7 i n.; W. Berthold, *Zum Kampf der Führung der KPD gegen die faschistische Geschichtsideologie und die Miserekonzeption in der deutschen Geschichte 1939—1945*. „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 1969, nr 6, s. 689—703, by wskazać przykładowo na niektóre prace, dotyczące interesującej nas tu problematyki.

²⁴ Topolski, *Świat bez historii*, s. 166.

wego poznania, nie dokonuje się wcale automatycznie. Istnieje więc zjawisko oddziaływania różnych historii na świadomość ludzkich zbiorowości i związane z nim (na zasadzie sprzężenia zwrotnego) zjawisko wybiórczości różnych historii bądź ich elementów przez „odbiorców”, przedstawicieli danej społeczności, mające swoje uwarunkowania i funkcje. Znana sprawa oporu, na jaki napotyka upowszechnienie naukowych treści niezgodnych z wyobrazeniami historycznymi danych zbiorowości, obserwowane w badaniach socjologicznych, relatywnie nikłe zainteresowanie, związane ze wzmożonym krytycyzmem, w stosunku do niektórych historycznych treści, upowszechnianych ze szczególną intensywnością, nikła akceptacja związanych z nimi postaw, w porównaniu z innymi, upowszechnionymi w znacznie mniejszym zakresie, zjawiska zbiorowej fascynacji treściami historycznymi, pozostającymi w ewidentnej sprzeczności z poglądami nauki, występujące w pewnych sytuacjach zjawisko kryzysu społecznego zaufania do historii — oto tylko niektóre przykłady zjawisk, należących do tego kręgu problemów, częściowo podejmowanych w badaniach historycznych i socjologicznych, a istotnych dla poznania historycznej świadomości ludzkich zbiorowości. Wybór historycznych treści, prezentowanych przez naukę historyczną, przez dane zbiorowości, akceptowanie jednych, odrzucanie drugich, ich modyfikacje, nie jest bynajmniej zależny jedynie od ich wartości poznawczych i stopnia ich upowszechnienia, ale ma charakter społeczny i zależy również od światopoglądów danych zbiorowości, do których owe treści są adresowane, od ich historycznej świadomości. Dlatego też jest złudzeniem, że przenikanie takich bądź innych historycznych treści do świadomości społecznej można mierzyć li tylko na podstawie informacji, dotyczących zakresu ich upowszechnienia. Wprowadzenie danych treści do społecznego obiegu jest oczywiście warunkiem koniecznym, aby mogły one przenikać do społecznej świadomości historycznej, nie jest jednak równoznaczne z ich przeniknięciem, wreszcie i to ostatnie nie zawsze bywa integralne, a często ogranicza się do akceptacji częściowej, a więc niejednokrotnie niezgodnej z intencjami tych, którzy dane treści formułują i przekazują. Dlatego więc byłbym skłonny mniemać, że problemy izomorfizmu (posługując się wciąż terminologią J. Topolskiego) między nauką historyczną a społeczną świadomością historyczną są znacznie bardziej złożone, niżby to wynikało ze wspomnianego modelu, i nie dadzą się sprowadzić do swoistej konkurencji elementów „historycznych” z „ahistorycznymi”, skoro historii jest wiele a to, co się ocenia jako ahistoryczne, może się okazać inną, chociaż fałszywą historią. Nie zaprzecza to jednak w niczym obserwacji powoływanego uczonego, że „pierwszorzędne znaczenie dla świata z historią ma poziom nauki historycznej, jej zdolność do ukazywania przeszłej rzeczywistości. Nie może być mowy o izomorfizmie między rzeczywistością przeszłą a społecznym o niej wyobrażeniem, gdy uprzednio nie uzyska się izomorfizmu między ową rzeczywistością, a jej naukowym obrazem”²⁵.

W świetle tego, co powiedzieliśmy dotąd, można, jak się zdaje, zaproponować ogólny model problematyki świadomości historycznej tak, jak skłonny byłby ją widzieć współczesny historyk.

Jego pierwszym komponentem byłby krąg zjawisk i procesów, związanych z kształtowaniem się wyobrażeń historycznych i postaw w sto-

²⁵ Ibidem, s. 168—169.

sunku do przeszłości, poczynając od najbardziej prymitywnych mitów, legend, tradycji, po formy najbardziej rozwinięte, historiograficzne, a więc zagadnienia, pozostające w kompetencjach różnych dyscyplin społecznych, wśród których poczesne miejsce przypada już dzisiaj historii.

Drugim komponentem modelu byłby kompleks zjawisk i procesów, związanych z transmisją owych treści i postaw, jak wiemy niezmiernie złożony, poczynając od najbardziej prymitywnych form edukacji historycznej paternalnej w społeczeństwach pierwotnych (społecznościach oralnych), ujawnianych w badaniach etnologicznych i innych, przez formy bardziej rozwinięte do współczesnych, niezmiernie zróżnicowanych, co również wchodzi w kompetencje różnych dyscyplin społecznych i humanistycznych, w tym także wyspecjalizowanych gałęzi nauki historycznej.

Trzecim wreszcie komponentem modelu była świadomość historyczna w ścisłym znaczeniu tego słowa (węższym), funkcjonująca w światopoglądach ludzkich zbiorowości, rozumiana jako wynik oddziaływań świadomych i nieświadomych, a jednocześnie jako aktywny czynnik procesu dziejowego, badana przez różne nauki społeczne z historią i socjologią na czele. Można by teraz powiedzieć, że każdy z wyróżnionych komponentów posiada własną strukturę, można by się pokusić o rozbudowę modelu. Również w tej prostej formie ogarnia on kompleks interesujących nas problemów: komponenty I z II oraz II z III są ze sobą powiązane na zasadzie sprzężenia zwrotnego pierwszego stopnia, zaś co najmniej III z I na zasadzie takiegoż sprzężenia stopnia drugiego (funkcjonująca w dawnej społeczności świadomość historyczna warunkuje z kolei kształtowanie się nowych wyobrażeń o przeszłości). Powyższy model można by odnieść do każdej zbiorowości, której świadomość historyczną pragnęlibyśmy badać, w każdym badanym przypadku zachodziłaby potrzeba rozwinięcia modelu w ogólniejszą i bardziej skomplikowaną strukturę, w zależności od realiów danej społecznej rzeczywistości.

Dążenie do wszechstronnego oglądu dziejów, do integralizacji historycznego obrazu, charakterystyczne dla współczesnej historiografii marksistowskiej, wiąże się więc z rozszerzeniem horyzontu badawczego w stronę problematyki świadomości społecznej, rozpatrywanej w szerszych kategoriach, niż to niejednokrotnie dotąd czyniono. Jednocześnie prowadzi to do zwrócenia baczniejszej uwagi na problematykę świadomości historycznej i jej miejsce w historycznym procesie. Ma ona szczególnie doniosłe znaczenie dla badań nad dziejami społeczeństwa polskiego, skoro jak zauważono, odznacza się ono i dzisiaj szczególnym uwarunkowaniem na swoją własną historię. Sformułowano nawet pogląd, że stanowimy „fenomen wśród wielu społeczeństw, fenomen ze względu na stosunek do przeszłości narodowej, który okazuje się integralną częścią potocznego światopoglądu, ze względu na zasięg społecznego «zawłaszczenia» historycznych wydarzeń i ze względu na specyfikę funkcjonowania tej świadomości”²⁶. Nie miejsce tutaj na przypomnienie, co złożyło się na tak intensywną aktywność historycznych treści w świadomości współczesnych Polaków, w jakiej mierze uwarunkowały ją ich niedawne i odleglejsze dzieje. Współczesna socjologia nie bez powodzenia stara się określić kształt społecznych wyobrażeń historycznych i postaw wobec przeszłości w świadomości współczesnych Polaków, jest jednak władna w większej mierze określać strukturę zjawisk z tego zakresu niż ich dynamikę. Własne wyniki jej badań

²⁶ D. Zabłocka, *Historia jako wartość* [w:] W. Wesołowski (red.), *Historia i świadomość narodowa*. Warszawa 1970, s. 32–33.

pozwalają natomiast na sformułowanie poglądu, że przemiany świadomości historycznej dokonują się w skali historii długiego trwania, a więc, że nie można ich poznać poza historią.

Poszczególne obszary problemowe, składające się na całokształt problematyki świadomości historycznej (*sensu largo*) ludzkich zbiorowości, są na ogół w nierównej mierze badane przez poszczególne dyscypliny społeczne. Podczas gdy socjologia preferuje studia nad funkcjonowaniem treści historycznych w światopoglądach grup społecznych, dopiero na dalszym planie zajmując się zagadnieniami transmisji treści i postaw w stosunku do przeszłości oraz ich kształtowania, historia przeciwnie, koncentrując uwagę na tych ostatnich, ogarnia stopniowo coraz szerszy zakres problemów, dochodząc wreszcie do funkcjonowania historycznych treści w światopoglądach badanych przez siebie zbiorowości. Nie miejsce tu na przypominanie dorobku w tym zakresie poszczególnych gałęzi nauki historycznej: historii historiografii, myśli społecznej i politycznej, literatury, szkolnictwa i wychowania, dydaktyki historii; chciałoby się jednak podkreślić, że szeroko pojmowana historia dysponuje obszernym wachlarzem badań, dotyczących nie tylko historycznych treści różnych ideologii, lecz również ich społecznej transmisji i funkcjonowania²⁷. Do najbardziej interesujących propozycji, sformułowanych na jej gruncie, należy wreszcie kierunek badań nad kulturą historyczną, rozumianą jako forma, przez którą „społeczeństwo wyraża swój stosunek do przeszłości i do terażniejszości”²⁸, nad „samowiedzą historyczną” ludzkich zbiorowości, nie ograniczającą się do zagadnień powstawania, transmisji i społecznego funkcjonowania historycznych treści, ale wkraczającą w badanie wyobrażeń o przeszłości jako wartości, chociaż przy użyciu odmiennej aparatury pojęciowej i innych metod badawczych niż te, które oferuje socjologia. Rozszerzanie horyzontów badawczych nauki historycznej sprawia, że podczas gdy przed dwudziestu laty praca, opublikowana na łamach znanego periodyku, zapowiadająca w tytule studium o początkach amerykańskiej

²⁷ Oprócz prac, wymienionych w przyp. 23, można by tu zwrócić uwagę na liczne publikacje historyków NRD W. Bertholda, K. Kinnera i innych, dotyczące ideologii historycznej niemieckiej lewicy komunistycznej w czasach najnowszej i społecznej roli formułowanych przez nią historycznych treści. Por. W. Berthold, *Die Ausarbeitung von „Richtlinien für den Unterricht in deutscher Geschichte“ durch eine Kommission des Nationalkomitees „Freies Deutschland“*. „Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl Marx Universität Leipzig” t. 16, 1967, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 4, s. 495–506; tenże, *Die Zusammenarbeit der Deutschen Zentralverwaltung für Volksbildung mit bürgerlichen Historikern im Ringen um einen Geschichtsunterricht im Geiste des Fortschritts*. Ibidem, s. 507–516; tenże, *Die Konzipierung von Richtlinien für den Unterricht der deutschen Geschichte in der Arbeitskommission des Politbüros des ZK der KPD und in ihrem Auftrag (1944/1945)*. Jahrbuch für Geschichte, t. III, 1969, s. 307–321; K. Kinner, *Zum Kampf der KPD gegen die Verfälschung des revolutionären Vermächtnisses von Friedrich Engels in den Jahren der Weimarer Republik*. „Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung” 1970, nr 5, s. 273–287; tenże, *Die Revolution von 1948/49 im Geschichtsbild und Geschichtsdenken der KPD in der Weimarer Republik*. „Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl Marx Universität Leipzig” t. 19, 1970, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 3, s. 363–368; U. Hess, K. Kinner, *Die Pariser Kommune im Geschichtsbild und Geschichtsdenken der KPD in den Jahren der Weimarer Republik*. Ibidem t. 20, 1971, Heft 1, s. 69–85; K. Kinner, *Zur Entwicklung des marxistisch-leninistischen Geschichtsbildes in der KPD in den Jahren der Weimarer Republik*. Leipzig 1972, ss. 15, ss. 22 (maszynopisy powielane streszczeń dysertacji doktorskiej).

²⁸ B. Kürbisówna, *Problem kultury historycznej w Polsce średniowiecznej* [w:] VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Historia Polski do połowy XV wieku. Warszawa 1960, s. 222–223.

świadomości historycznej, była w istocie rozprawą o historycznej ideologii mormonów²⁹, dzisiaj coraz częściej pojawiają się studia i przeglądy, dotyczące różnych aspektów świadomości historycznej we współczesnym jej rozumieniu³⁰. Jest to dziś problematyka obecna we współczesnej, nowoczesnej nauce historycznej, zmierzającej do coraz bardziej integralnego oglądu dziejowej rzeczywistości.

²⁹ P. Meinhold, *Die Anfänge des amerikanischen Geschichtsbewusstseins*. „Saeculum” t. V, 1954, s. 65—86.

³⁰ Por. „Clio” 1972, nr 3, s. 76—83, gdzie omówienie publikacji amerykańskich pt.: *The Historical Consciousness in America*.